

FITXA IDENTIFICATIVA**DADES DE L'ASSIGNATURA****Codi:** 47051**Nom:** Principis i teories per a la planificació i gestió del desenvolupament territorial**Cicle:** Màster Universitari Oficial**Crèdits ECTS:** 10**Curs acadèmic:** 2026-27**TITULACIONS**

Titulació	Centre	Curs	Període
2283 - Màster Universitari en Cooperació al Desenvolupament	Facultat de Geografia i Història	1	Segon quadrimestre

MATÈRIES

Titulació	Matèria	Caràcter
2283 - Màster Universitari en Cooperació al Desenvolupament	Planificación Integral del Desarrollo Local	OPTATIVA

COORDINACIÓ

GALLEGO BONO JUAN RAMON

RESUM**Desenvolupament Sostenible; Desenvolupament Econòmic i Diagnòstic Territorial**

Des de fa almenys tres dècades es reconeix en l'àmbit de les Ciència Regional o fins i tot des de les Ciències Socials en general la gran importància del territori per al desenvolupament econòmic i la necessitat de comprendre el territori com una complexa matriu socioinstitucional.

L'assignatura Desenvolupament Econòmic i Diagnòstic Territorial persegueix: a) introduir l'estudiant en la recerca teòrica i aplicada sobre les problemàtiques socioeconòmiques de territoris a nivell local i regional i b) dotar l'estudiant d'una sèrie d'eines teòriques i pràctiques perquè, ja sigui com a responsable de polítiques de desenvolupament local i regional, com a cooperant i/o assessor en l'àmbit del desenvolupament local en països en desenvolupament, disposi d'un marc general de reflexió i d'acció, així com de certs instruments per abordar problemes concrets.

En coherència amb els objectius que es marca aquesta assignatura cal que combini a) els coneixements teòrics en l'àmbit de les polítiques i el desenvolupament regional i local, b) un mínim domini sobre la problemàtica general i específica dels diversos sectors productius i el seu impacte territorial, c) coneixement dels principals principis i instruments de la planificació territorial; d) una informació àmplia sobre les principals fonts de dades estadístiques existents i e) el coneixement d'un ampli ventall de casos de polítiques de desenvolupament local a partir dels quals puguin mobilitzar-se i enriquir-se els elements anteriors.

47051 Principis i teories per a la planificació i gestió del desenvolupament territorial

Finalment, tenint en compte que els estudiants que seguiran aquesta matèria provindran de molt diversos camps de les ciències socials (Economia, Geografia, Dret, Sociologia, Psicologia, Ciència Política, Ciències Ambientals, etc.), l'aproximació als fenòmens econòmics, socials i territorials es realitzarà amb un enfocament d'Economia Política i Desenvolupament Territorial Sostenible basat en les institucions (regles de joc) del qual participen les disciplines científiques referides.

Per completar l'estudi teòric s'exposaran casos pràctics i s'utilitzaran les diferents fonts disponibles, estadístiques i no, per a que l'alumnat pugui realitzar anàlisis empíriques aplicant els conceptes i idees prèviament desenvolupats i d'aquesta manera apliqui els coneixements adquirits a la pràctica.

Matèria Recursos i Activitats Econòmiques per al Desenvolupament

El procés de globalització que està tenint lloc en la nostra societat a partir de l'expansió de certs grups de l'economia i de l'extraordinari avenç de la tecnologia, ha generat una tendència creixent cap a l'homogeneïtzació del planeta. Però aquest procés, en el qual s'articulen individus, regions i ciutats, alhora exclou una gran porció de grups socials i territori, generant un desenvolupament dual a causa de l'increment de la desigualtat, de l'exclusió social i de la fragmentació de l'ocupació. Si hi afegim els impactes ambientals negatius, tenim un desenvolupament insostenible del planeta.

Els efectes d'aquests canvis es poden pal·liar mitjançant una sèrie d'actuacions en diferents àrees com són, entre d'altres, la potenciació del turisme sostenible, la conservació del medi ambient, el desenvolupament de l'agricultura ecològica i el suport al comerç just.

L'assignatura "Recursos i activitats econòmiques per al desenvolupament" pretén proporcionar al conjunt de l'alumnat un coneixement teòric de les àrees anteriors com a factors dinamitzadors del creixement sostenible. L'objectiu consistirà a capacitar l'alumne per analitzar la realitat socioeconòmica, ambiental i cultural, marc de les accions i projectes de cooperació al desenvolupament i desenvolupament local. Per a això se li proporcionaran instruments que li permetin adquirir un domini pràctic del disseny, gestió i avaluació dels projectes de desenvolupament.

Matèria Bones Pràctiques en Planificació Integral del Desenvolupament Local

El sistema de cooperació espanyol s'ha dotat en els darrers anys d'un extens cos normatiu i de gestió. Entre ells destaca la creació i adopció de diferents instruments de planificació de l'AOD tant per part de l'administració central, com dels actors de la cooperació descentralitzada i dels agents de cooperació. La planificació de la cooperació per al desenvolupament ha esdevinut un instrument bàsic en la gestió de l'ajut i en un mecanisme indispensable per millorar-ne l'eficàcia i l'adequació a l'agenda global del desenvolupament.

En l'assignatura s'intentarà familiaritzar l'alumnat amb els instruments de planificació aplicats en matèria de cooperació, comprendre la seva importància i la seva rellevància en l'eficàcia de l'ajut i sobretot interioritzar els criteris bàsics i els principis metodològics que han d'orientar tot procés de planificació. Per a això analitzarem els aspectes teòrics de la planificació, els diferents nivells de planificació i els instruments generals aplicats a cadascun d'ells i els traslladarem a l'estudi i anàlisi de casos pràctics amb els quals definirem models de bones pràctiques de planificació de la cooperació per al desenvolupament.

Amb tot això es pretén dotar l'alumnat de la capacitat d'anàlisi per determinar en cada cas la necessitat i objectius de la planificació, els criteris que hem de considerar i les metodologies que ens permetran obtenir documents de planificació operatius i eficaços en l'assoliment dels objectius proposats. Alhora es promourà la capacitat crítica de l'alumnat respecte a l'actual model de cooperació, identificar les seves debilitats i esdeveniment agents de canvi i enfortiment del sistema de cooperació.

CONEIXEMENTS PREVIS

RELACIÓ AMB ALTRES ASSIGNATURES DE LA MATEIXA TITULACIÓ

No s'ha especificat restriccions de matrícula amb altres assignatures del pla d'estudis.

ALTRES TIPUS DE REQUISITS

No se requieren

COMPETÈNCIES / RESULTATS D' APRENTATGE

2283 - Màster Universitari en Cooperació al Desenvolupament

Actuar con autonomía en el aprendizaje, tomando decisiones fundamentadas en diferentes contextos, emitiendo juicios en base a la experimentación y el análisis y transfiriendo el conocimiento a nuevas situaciones.

Analizar críticamente los teorías y enfoques de desarrollo que perpetúan modelos injustos que están en la base de la desigualdad y la pobreza.

Analizar los problemas de cooperación desde una perspectiva local y global, teniendo como marco de referencia los ODS y sus valores democráticos.

Aplicar criterios de análisis de la realidad económica, política y ecosocial en los que se insertan los enfoques y problemáticas de la cooperación al desarrollo.

Aplicar els coneixements teòrics adquirits al llarg del curs en qualsevol treball de recerca o intervenció en matèria de cooperació al desenvolupament.

Aplicar l'enfocament del marc lògic, així com altres metodologies existents, en la planificació, seguiment i avaluació de projectes de cooperació al desenvolupament.

Aplicar metodologías y técnicas para el diseño, planificación, gestión y evaluación de intervenciones de desarrollo a nivel de políticas, planes, programas y proyectos.

Aplicar técnicas cuantitativas y cualitativas para el análisis de datos estadísticos empíricamente obtenidos in situ o través de bases de datos.

Aprofundir, des d'una perspectiva crítica, en les estratègies operatives per a la intervenció sobre la qualitat i l'eficàcia de la cooperació al desenvolupament.

Colaborar eficazmente en equipos de trabajo, asumiendo responsabilidades y funciones de liderazgo y contribuyendo a la mejora y desarrollo colectivo.

Comprender los diferentes contextos, con un carácter integral, y dar respuestas eficaces que promuevan la mejora de la calidad de vida de las personas en el ámbito de la cooperación internacional al desarrollo.

47051 Principis i teories per a la planificació i gestió del desenvolupament territorial

Comprendre aspectes bàsics d'àmbits transversals de la cooperació com: drets humans, salut global, perspectiva de gènere i sostenibilitat ambiental.

Comunicar coneixements i raons últimes a públics especialitzats i no especialitzats d'una manera clara i sense ambigüitats.

Conèixer aspectes bàsics de la realitat empírica dels països subjecte i objecte de la cooperació al desenvolupament.

Conocer y comprender, desde el propio ámbito de la titulación, las desigualdades por razón de sexo y género en la sociedad; integrar las diferentes necesidades y preferencias por razón de sexo y de género en el diseño de soluciones y resolución de problemas.

Contribuir en el diseño, desarrollo y ejecución de soluciones que den respuesta a demandas sociales, teniendo en cuenta como referente los Objetivos de Desarrollo Sostenible.

Defensar en públic els resultats dels treballs de recerca en el marc de la cooperació al desenvolupament.

Demostrar razonamiento crítico y autocrítico en el ámbito de la titulación, considerando aspectos tales como la ética profesional, los valores morales y las implicaciones sociales de las diferentes actividades realizadas.

Desarrollar una perspectiva crítica y de carácter multidisciplinar en el diseño de las estrategias operativas sobre la calidad y la eficacia del concepto de cooperación al desarrollo.

Descriure els principis, teories, metodologies i tècniques de disseny, planificació, gestió i avaluació d'intervencions de desenvolupament en polítiques, plans, programes i projectes.

Desenvolupar l'aprenentatge continu i autònom al llarg de la vida.

Entendre l'entorn econòmic internacional per a identificar accions de desenvolupament viables en els mercats mundials.

Entendre les teories alternatives de desenvolupament i els enfocaments postdesenvolupistes que aporten elements de justícia social, ambiental i de DH, així com perspectiva descolonial i de transició.

Explicar les implicacions pràctiques i estratègiques dels conceptes de gènere, feminismes, desenvolupament sostenible i desenvolupament comunitari.

Formular e implementar políticas y proyectos de desarrollo, tanto en ámbitos públicos como privados, en el marco de la Agenda de Desarrollo Internacional, los ODS y, con atención particular, a sus valores democráticos, entre ellos, el empoderamiento de las mujeres (ODS 5), la inclusión de toda la población independientemente de su origen, sexo, raza, discapacidad, etnia, religión, situación económica o cualquier otra condición (ODS10) y la consecución de ciudades y asentamiento humanos que sean inclusivos (ODS11)

Identificar les forces econòmiques, socials i polítiques que expliquen i provoquen l'existència de la pobresa, la desigualtat i la crisi ecosocial, així com de problemàtiques específiques de les nacions i territoris amb necessitats de desenvolupament.

Identificar necessitats i prioritzar accions amb èxit en l'àmbit de la cooperació al desenvolupament.

47051 Principis i teories per a la planificació i gestió del desenvolupament territorial

Insertarse eficazmente en estrategias de cooperación regionales, nacionales e internacionales, liderando y poniendo en marcha con éxito acciones coherentes con un modelo de desarrollo humano sostenible. Incorporar en el diseño de los proyectos de desarrollo las tareas de liderazgo estratégico y de cohesión de los equipos de trabajo en torno a metas comunes orientadas hacia un modelo de desarrollo humano sostenible en cualquier nivel territorial de acuerdo con los ODS en general y con los ODS 16 y 17, en particular.

Integrar conocimientos y formular juicios a partir de consideraciones sociales y éticas, con atención a la accesibilidad de las personas con discapacidad y con perspectiva de género.(ODS5 y ODS10).

Participar en organismos públicos y privados (administraciones, agencias especializadas, ONGD y organizaciones de la sociedad civil, institutos de investigación y ámbito universitario, entidades de la economía social, etc.) de carácter local, nacional e internacional como profesionales o investigadores/as en materia de cooperación al desarrollo. Integrar la gestión de la gobernanza administrativa de carácter multinivel y relacional en los proyectos de desarrollo con una perspectiva territorial, democrática y de ciudadanía global de acuerdo con los ODS en general y, especialmente, con los ODS 16 y 17

Proposar solucions creatives i innovadores a situacions o problemes complexos, propis de l'àrea de connexió, per donar respostes a les diverses necessitats professionals i socials

Saber comunicarse de manera efectiva, tanto de forma oral como escrita, adaptándose a las características de la situación y de la audiencia.

Seleccionar i aplicar en totes les seues fases l'enfocament i disseny d'investigació més adequat al problema detectat en el context concret d'intervenció.

Utilizar técnicas avanzadas de búsqueda, organización, sistematización, puesta en valor y evaluación de información en contextos vulnerables y desestructurados necesitados de políticas informadas de desarrollo

DESCRIPCIÓ DE CONTINGUTS

1. Desenvolupament sostenible

Planificació estratègica integral des de l' escala local: Relacions entre planificació territorial, economia i medi ambient. Conceptes i instruments de l' Ordenació territorial. Elements bàsics de l' Estructura Econòmica i caracterització dels sectors productius. Homologació a l' anàlisi del mercat de treball i de les relacions entre formació i ocupació.

2. Recursos i activitats econòmiques per al desenvolupament local

El medi ambient com a factor dinamitzador del creixement sostenible. Turisme responsable. Drets culturals i patrimoni. Comerç Just.

3. Bones pràctiques en Planificació Integral en desenvolupament local

S' analitzaran les bones pràctiques en cooperació al desenvolupament vinculades amb la planificació integral del desenvolupament local, a través de l'exposició de projectes ja realitzats. Aquestes exposicions les realitzaran els mateixos agents que han participat en aquests projectes o professors i investigadors que han analitzat el seu desenvolupament i resultats.

VOLUM DE TREBALL (HORES)

ACTIVITATS PRESENCIALS

Activitat	Hores
Tutories	16,70
Teoria	33,00
Seminari	16,70
Pràctiques a l'aula	25,00
Altres activitats	8,60
Total hores	100,00

ACTIVITATS NO PRESENCIALS

Activitat	Hores
Assistència a altres activitats	0,00
Elaboració de treballs individuals o en grup	30,00
Estudi i treball autònom	120,00
Preparació de classes	0,00
Preparació d'activitats d'avaluació	0,00
Resolució de casos pràctics	0,00
Total hores	150,00

METODOLOGIA DOCENT

-Sessions presencials teòriques amb exposició de continguts bàsics del programa.

-Realització de seminaris com espais per a la reflexió, posada en comú i aprofundiment dels continguts ja treballats per l' alumne amb anterioritat a través del seu treball autònom.

-Sessions presencials pràctiques en les quals s' utilitzaran estratègies metodològiques de resolució de problemes, estudi de cas i aprenentatge per projectes per a l' aplicació dels conceptes bàsics prèviament introduïts.

-Ensenyament pràctic a través de visites guiades (sortides de camp).

-Tutories en aula per a la resolució de dubtes i clarificar col·lectivament qüestions d'interès per a tots els alumnes en relació als continguts conceptuals o pràctics, així com el treball que hauran de realitzar de forma autònoma.

AVALUACIÓ

Perquè s' avaluï una matèria es requereix una **ASSISTÈNCIA MÍNIMA del 80%** de les hores lectives que tingui assignades.

La **qualificació global de l' assignatura** s' obté a partir de les qualificacions obtingudes en les proves que a continuació es detallen per a cadascuna de les tres matèries de l' assignatura:

1. Matèria: Desenvolupament Econòmic i Diagnòstic Territorial

Examen + Activitats Aula + Memòria: 40%

2. Matèria: Recursos i Activitats Econòmiques per al Desenvolupament

Memòria final: 30%

3. Matèria: Bones Pràctiques en Planificació Integral del Desenvolupament Local

Memòria final: 30%

BIBLIOGRAFIA**Básicas****- Materia: Desarrollo Económico y Diagnóstico Territorial**

1. Fernández-Satto, V.R. y Vigil-Greco, J.I. (2007): Clusters y desarrollo territorial. Revisión teórica y desafíos metodológicos para América Latina, Economía, Sociedad y Territorio, Vol. VI, N° 24, 859-912. http://www.cmq.edu.mx/documentos/Revista/revista24/est24_1.pdf
2. Gallego, J.R. (2009): El Diagnóstico territorial en Noguera, J.; Pitarch, M^aD. y Esparcia, J. (Coord.): Gestión y Promoción del Desarrollo Local, Servei de Publicacions de la Universitat de València, Valencia, pp.85-113.
3. Gallego, J.R. y Nácher, J. (2003): Consenso y políticas de desarrollo local: Una aplicación al caso valenciano, Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales, Vol. XXXV, N° 135, 53-73.
4. Salas Casasola, I.; Boucher, F. y Requier-Desjardins, D. (2006) : Agroindustria rural y liberalización agrícola: el rol de los sistemas agroalimentarios localizados, Agroalimentaria, n°22, Enero-junio, pp.29-40. <http://www.saber.ula.ve/bitstream/123456789/17908/1/articulo2.pdf>
5. Sen, A.K. (2000): Desarrollo y Libertad, Editorial Planeta, Barcelona. Capítulos 1 y 2.

- Materia: Recursos y Actividades Económicas para el Desarrollo

1. Ballart Hernández, J. (1997) El Patrimonio Histórico y Arqueológico: Valor y Uso. Ariel. Barcelona.
2. Barrado, D. y Calabuig, J. (2001) Geografía Mundial del Turismo. Síntesis. Madrid.
3. Cabello Carro, Paz (Ed.) (2007) Patrimonio Cultural e Identidad. Ministerio de Cultura. Madrid.
4. Cadenas Marín, A. (1995) Agricultura y Desarrollo Sostenible. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Madrid.
5. Camagni R (2005) Economía Urbana. Antoni Bosch.
6. Capello R (2007) Regional Economics. Routledge
7. Cortés García, Francisco J. (2009) Finanzas éticas: banca ética, microfinanzas y monedas sociales. La Hidra de Lerna ediciones. Almería.
8. Goodland, R. (1997) Medio Ambiente y Desarrollo Sostenible. Trotta. Madrid.
9. Hernández Hernández, F. (2002) El Patrimonio Cultural. La Memoria Recuperada. Trea. Gijón.
10. López Olivares, D. (1998) La Ordenación y la Planificación Integrada de los Recursos Territoriales Turísticos. Manuals. Publicaciones UJI. Castellón.
11. Morales Miranda, J. (1998) Guía Práctica para la Interpretación del Patrimonio: el Arte de Acercar el Legado Natural y Cultural al Pueblo Visitante. Sevilla. Junta de Andalucía.

12. Murga Menoyo, M.A: (coord.) (2006) Desarrollo Local y Agenda 21. Una Visión Social y Educativa. Pearson. Madrid.
13. Rivas García, J. y M. Magadán Díez (2007) Planificación Teórica y Desarrollo Sostenible. Septem. Oviedo.
14. Siglitz, J. (2007) Comercio Justo para Todos: Cómo el Comercio Puede Promover el Desarrollo. Santillana. México.
15. Sorribes, J. (coord.) (2012) La Ciudad: economía, constructo, sociedad y medio ambiente. Tirant Humanidades, Valencia. Pp. 1-501. ISBN 13:9788415442844.

- Materia: Buenas Prácticas en Planificación Integral del Desarrollo Local

1. Coordinadora de ONGD de España (2008), Mejor ayuda, una condición necesaria para el desarrollo, CONGDE, Campaña del Milenio de NNUU.
2. Coordinadora de ONGD de España (2009): La gestión para resultados en el nuevo marco de la cooperación internacional para el desarrollo. CONGDE
3. Iborra, Juanjo, Santander, Guillermo (2012) capítulo sobre planificación en La cooperación para el desarrollo en la Comunitat Valenciana, Plataforma 2015más
4. Ignacio Martínez (2011), capítulo Armonización y complementariedad de la cooperación de las comunidades autónomas. Una aproximación desde la planificación en Eficacia de la ayuda y división del trabajo: Retos para la cooperación descentralizada española CEIPAZ/ICEI
5. FEMP (2011), capítulo Orientaciones estratégicas de la cooperación descentralizada pública local en Manual de Gestión de la Cooperación para el Desarrollo de los gobiernos locales. FEMP
6. Lara González Gómez (2007), Guía para mejorar la gestión de las organizaciones de desarrollo. Universidad de Antioquia (Colombia), Instituto HEGOA
8. Martínez, Ignacio y Sanahuja, José Antonio (2009) La agenda internacional de eficacia de la ayuda y la cooperación descentralizada, Doc. de trabajo Nº 38, Fundación Carolina.
9. PNUD, Manual de planificación, seguimiento y evaluación de los resultados de desarrollo (2009).
10. VV.AA. Orientaciones para la planificación de la cooperación para el desarrollo en entidades locales de la Comunitat Valenciana. (2014). Càtedra UNESCO d'Estudis sobre el desenvolupament / Plataforma2015más

Complementarias

- Materia Desarrollo Sostenible: Planificación Estratégica Integral desde la Escala Local

1. Alburquerque, F. (2004): Desarrollo económico local y descentralización en América Latina, Revista de la CEPAL, 82, Abril, pp.157-171.
2. Alonso, J.A. (2007): Desigualdad, instituciones y progreso: un debate entre historia y presente, Revista de la CEPAL, 93, Diciembre, pp.63-84.
3. Alvergne, C. (2008): Le défi des territoires. Comment dépasser les disparités spatiales en l'Afrique de l'Ouest et du Centre. Karthala.
4. Amin, A. (2002): Spatialities of globalisation, Environment and Planning A, 34: 385-399.
5. Bisang, R. y Gutman, G.E. (2005): Acumulación y tramas agroalimentarias en América Latina, Revista de la CEPAL, 87, Diciembre, pp.115-129.
6. Bono, E. (2010): Naranja y Desarrollo. La base agrícola exportadora de la economía del País Valenciano y el modelo de crecimiento hacia fuera, Publicacions de la Universitat de València (PUV), Valencia
7. Blakely, E.J. (1989): Planning Local Economic Development. Theory and Practique, Sage

Publications, Newbury Park.

8. Cardoso, F.H. y Faletto, E. (1969): Dependencia y desarrollo en América Latina. Ensayo de interpretación sociológica, Siglo veintiuno editores, México.

9. Colletis, G. y Pecqueur, B. (1993). «Intégration des espaces et quasi-intégration des firmes: ver de nouvelles rencontres productives ?» Revue d'économie régionale et urbaine, 3: 489-507.

10. Correa Gómez, C.A.; Boucher, F. y Requier-Desjardins, D. (2006) : ¿Cómo «activar» los sistemas agroalimentarios localizados en América Latina?. Un análisis comparativo, Agroalimentaria, nº22, Enero-junio, pp.17-27. (Disponible en <http://www.saber.ula.ve/handle/123456789/17911>)

11. Craviotti, C. (2007): Agentes extrasectoriales y transformaciones recientes

12. en el agro argentino, Revista de la CEPAL, 92, Agosto, pp.163-174.

13. Del Castillo, J. (Dir.), Barroeta, B., Bayón, M^a.M. y Cordero, E. (1994): Manual de desarrollo local, Departamento de Economía y Hacienda del Gobierno Vasco, Vitoria-Gasteiz.

14. Di Meglio, R. (2005): Desarrollo económico local y trabajo decente en América Latina: El papel de la OIT (Organización Internacional del Trabajo), OIT. (<http://www.redelaldia.org/IMG/pdf/0435.pdf>)

15. Durston, J. (1999): Construyendo capital social comunitario, Revista de la CEPAL, 69, Diciembre, pp. 103-118.

16. Durston, J. y López, E. (2006): Capital social y gestión participativa en la cuenca de Pátzcuaro, Revista de la CEPAL, 90, Diciembre, pp.105-119.

17. Farinós, J. (2005): "Nuevas formas de gobernanza para el desarrollo territorial sostenible del espacio relacional", Ería 67, pp. 219-235.

18. Finot, I. (2007): Los procesos de descentralización en América Latina, Investigaciones Regionales, 10, 173-205.

19. Gallego, J.R. (2009): La articulación local-global de sistemas territoriales de producción y de innovación, Revista de Estudios Regionales, 84:53-82.

20. Gallego, J.R. (2009): Desarrollo Local y Desarrollo Global en Noguera, J.; Pitarch, M^aD. y Esparcia, J. (Coord.): Op. Cit. (Anexos en CD-ROM).

21. Gallego, J.R. (2010): Agricultura a tiempo parcial y externalización de servicios como vehículo del cambio estructural, Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros, 225, pp.13-45.

22. Gallego, J.R. y Pitxer, J.V. (2009): Políticas locales participativas y desarrollo territorial. Los Pactos Territoriales por el Empleo en el País Valenciano, Arxius de Ciències Socials, nº21, pp.21-36.

23. Graciano Da Silva, J., Gómez, S. y Castañeda, R. (2008): Boom agrícola y persistencia de la pobreza en América Latina, Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros, Nº 218, 17-44.

24. Greffe, X. (2002): Le développement local, Éditions de laube/Datar.

25. Iglesias Lesaga, E. y Rocha Aceves, A.L. (2008): La transición del espacio zapatero mexicano hacia el milieu innovador, Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales, Vol. XL, Nº 153, 127-146.

26. Perez-Aleman, P. (2003): Decentralised production organisation and institutional transformation: large and small firm networks in Chile and Nicaragua, Cambridge. Journal of Economics, Nov. 27, 789-805.

27. Perez-Aleman, P. (2005): Cluster formation, institutions and learning: the emergence of clusters and development in Chile, Industrial and Corporate Change, 14(4):651-677.

28. Molenaers, N. (2006): Vida asociativa y desarrollo local en dos pueblos nicaragüenses, Revista de la CEPAL, procesos de descentralización en América Latina, Investigaciones Regionales, 10, 173-205.

29. Gallego, J.R. (2009): La articulación local-global de sistemas territoriales de producción y de innovación, Revista de Estudios Regionales, 84:53-82.

30. Gallego, J.R. (2009): Desarrollo Local y Desarrollo Global en Noguera, J.; Pitarch, M^aD. y Esparcia, J. (Coord.): Op. Cit. (Anexos en CD-ROM).

31. Gallego, J.R. (2010): Agricultura a tiempo parcial y externalización de servicios como vehículo del cambio estructural, *Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros*, 225, pp.13-45.
32. Gallego, J.R. y Pitxer, J.V. (2009): Políticas locales participativas y desarrollo territorial. Los Pactos Territoriales por el Empleo en el País Valenciano, *Arxius de Ciències Socials*, nº21, pp.21-36.
- Graciano Da Silva, J., Gómez, S. y Castañeda, R. (2008): Boom agrícola y persistencia de la pobreza en América Latina, *Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros*, Nº 218, 17-44.
33. Greffe, X. (2002): *Le développement local*, Éditions de laube/Datar.
34. Iglesias Lesaga, E. y Rocha Aceves, A.L. (2008): La transición del espacio zapatero mexicano hacia el milieu innovador, *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales*, Vol. XL, Nº 153, 127-146.
35. Perez-Aleman, P. (2003): Decentralised production organisation and institutional transformation: large and small firm networks in Chile and Nicaragua, Cambridge. *Journal of Economics*, Nov. 27, 789-805.
36. Perez-Aleman, P. (2005): Cluster formation, institutions and learning: the emergence of clusters and development in Chile, *Industrial and Corporate Change*, 14(4):651-677.
37. Molenaers, N. (2006): Vida asociativa y desarrollo local en dos pueblos nicaragüenses, *Revista de la CEPAL*, 90, Diciembre, pp.121-133.
38. North, D.C. (2007): *Para entender el proceso de cambio económico*, Norma, Bogotá.
39. Portes, A. (2006): *Instituciones y desarrollo: Una revisión conceptual*, Cuadernos de Economía, Vol XXV, Nº 45, pp. 13-52, Bogotá.
40. Prebisch, R. (1981): *Capitalismo periférico. Crisis y transformación*, Fondo de Cultura Económica, México.
41. Sánchez, A. (dir.); Banyuls, J.; Cano, E.; Gallego, J.R.; Pitxer, J.V.; Torrejón, M.(2006): *Estudio Socioeconómico de la Comarca de l'Horta Nord*, Consorci Pactem Nord, Burjassot.
42. Silva Lira, I. (2005): Desarrollo económico local y competitividad territorial, *Revista de la CEPAL*, Nº85, pp.81-100.
43. Stiglitz, J.S. (2002): *El malestar en la globalización*, Taurus, Madrid.
44. Stiglitz, J.S. (2006): *Cómo hacer que funcione la globalización*, Taurus, Madrid.
45. Tomás Carpi, J.A. (1998): "Las regiones españolas y el fomento de la competitividad", cap.XXVI en Mella, J.Mª (Coord.): *Economía y Política Regional en España ante la Europa del Siglo XXI*, Madrid, Akal: pp.532-570.

Sitios web de interés (nacionales)

01. Instituto Nacional de Estadística (<http://www.ine.es/>)
02. Instituto Valenciano de Estadística. Banco de Datos Territorial (<http://ive.ive.es/bde/ctrl/index.jsp?language=1&acc=yes>)
03. Caja España, Datos Económicos y Sociales Territoriales (<http://internotes.cajaespana.es/pubweb/decyle.nsf/datoeconomicos?OpenFrameSet>) Sitios web de interés (internacionales)

04. Banco Mundial (<http://www.bancomundial.org>)
05. Comisión Económica para América Latina (<http://www.cepal.cl>) Institute of Management and Development (IMD) (<http://www.imd.ch>) Organización Mundial de Comercio (<http://www.wto.org>) Organización de Estados Americanos (<http://www.oas.org>)
06. World Economic Forum (<http://www.weforum.org>)
07. Informes anuales de la ONG Transparencia Internacional (Elabora un Índice de Percepción de la Corrupción)
08. http://www.transparency.org/news_room/in_focus/2008/cpi2008/cpi_2008_table Problemática indígena
09. Revista ASIES (Guatemala) Asociación de Investigación y Estudios Sociales <http://www.asies.org.gt/Revista%20ASIES.htm>
10. Gobierno de Chile: SUBDERE (Subsecretaria de Desarrollo Regional Administrativo) <http://www.subdere.gov.cl/1510/article-65843.html>
11. Relacionado con el libro de C. Alvergne : Programme de relance des politiques d'aménagement du territoire en Afrique de l'Ouest et du Centre (<http://www.aménagement-afrique.com/>)

-Materia: Recursos y Actividades Económicas para el Desarrollo

01. Bengochea, A. et al. (2006) Actividad Turística y Medio Ambiente. Septem. Oviedo.
02. Bote Gómez, V. (1990) Planificación Económica del Turismo. Trillas. México.
03. Fullana, P. y S. Ayuso (2002) Turismo Sostenible. Rubes. Barcelona.
04. Fundación Santander Central Hispano (2005) Indicadores de Desarrollo Sostenible para los Destinos Turísticos. OMT. Madrid.
05. Jacobs M. (1996) La economía verde. Icaria. Barcelona.
06. Jiménez Herrero, L. M. (1996) Desarrollo sostenible y economía ecológica. Síntesis. Madrid.
07. Pérez de las Heras, M. (2004) Manual del Turismo Sostenible. Mundi-Prensa. Madrid
08. Sepúlveda, S. (2005) Desarrollo sostenible microregional: Métodos para la Planificación Local. I.I.C.A. San José [Costa Rica].

09. Del Valle Turo, E. A. (coord.) (2003) Experiencias Públicas y Privadas en el Desarrollo de un Modelo de Turismo Sostenible. Fundación Universidad de Oviedo.
10. Valls, J. F. (2004) Gestión de Destinos Turísticos Sostenibles. Gestión 2000. Barcelona.
11. Trullén J, Boix R and Galletto V (2013): An insight on the unit of analysis in urban research, in Kresl P and Sobrino J Handbook Of Research Methods And Applications In Urban Economies, Northampton, Mass: Edward Elgar.
12. Hägerstrand, T. (1991): Qué hay acerca de las personas en la Ciencia Regional, Serie Geogràfica 1, 93-110.

-Materia: Buenas Prácticas en Planificación Integral del Desarrollo Local

01. Coordinadora de ONGD de España (2006): AOD hoy, discurso y realidad.
02. Coordinadora de ONGD de España (2008), Mejor ayuda, una condición necesaria para el desarrollo, CONGDE, Campaña del Milenio de NNUU.
03. Gómez Gil, Carlos (2008) Una visión panorámica de la cooperación descentralizada de las entidades locales. Reflexiones sobre su papel y su futuro, Vitoria- Gasteiz: Ayto. de Vitoria-Gasteiz, Servicio de Cooperación al Desarrollo.
04. Gutiérrez Goiria, Jorge, Labaien, Irati, Sabalza, Michel (2013) La Cooperación Descentralizada: Una aproximación a sus potencialidades y problemas desde el caso de Euskadi HEGOA
05. Iborra, Juanjo, Martínez, Pablo J. y Martínez, Ignacio (2013), Diagnóstico sobre las políticas de cooperación de los gobiernos autonómicos en La cooperación descentralizada a debate. La eficacia de la ayuda y el post-2015, ART-PNUD, CIDOB y Campaña del Milenio NNUU.
06. Martínez, Ignacio y Sanahuja, José Antonio (2009) La agenda internacional de eficacia de la ayuda y la cooperación descentralizada, Doc. de trabajo N° 38, Fundación Carolina.
07. Unceta, Koldo, Martínez María José, Zabala, Idoye (2012) La Crisis de la cooperación al desarrollo: los OMD, la Agenda del Desarrollo y el papel de la AOD. HEGOA